

МКУ Управление образованием Администрации Овюрского кожууна
Овур кожууннун ХАНДАГАЙТЫ сумузунун муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг
каттышкан хевирнин назыны четпээн уругларнын уруглар сады «ДАМЫРАК»

668130, Республика Тыва, с. Хандагайты, ул. Октябрьская, дом 45.
Тел. 8(394-44)21297. email: damyrak00@mail.ru

РАССМОТРЕНО на заседании педагогическим советом протокол №1 от 28 августа 2023г	СОГЛАСОВАНО с старшим воспитателем <i>Монгуш</i> /Монгуш А.Д./ от 28 августа 2023г.	УТВЕРЖДЕНО заведующий МБДОУ детский сад «Дамырак» с. Хандагайты Овюрского кожууна <i>Арат-оол</i> /Арат-оол А.А./ Приказом №30 от 28.08.2023г.
---	--	---

Овур кожууннун ХАНДАГАЙТЫ сумузунун муниципалдыг бюджеттен
хандырылгалыг каттышкан хевирнин назыны четпээн уругларнын
«ДАМЫРАК» уруглар садынын торээн (гыва) чугаа сайзырадырынын
«Торээн черим делгемнери» деп программазы
(школага белеткел болуу)

Тургусканы: Куулар Сайзана Станиславовна

Хандагайты – 2023

ДОПЧУЗУ

I. Сорулгалыг кезээ	3
I.1. Программаның ужур-утканың онзагай талалары	4
I.2. ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери	7
I.3. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары	12
I.4. Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланышкынар.....	13
II. Программаның ужур-уткалыг кезээ.....	14
II.1. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары.....	15
II.2.1. НИИТИЛЕЛГЕ ХАРЫЛЗАЖЫРЫ САЙЗЫРАДЫРЫ.....	16
II.2.2. БИЛИГНИ (ЧАА ЧҮҮЛДҮ) ШИҢГЭЭДИРИН САЙЗЫРАДЫРЫ	16
II.2.3. “ЧУГАА САЙЗЫРАДЫРЫ”	18
II.2.4. УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИСАЙЗЫРАДЫЛГА.....	19
II.2.5. “КҮШ-ДАМЫСАЙЗЫРАДЫРЫ”.....	20
II.3. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын.....	21
II.4. Ада-ие-биле ажыл чорудулга, ажылдарнын хевирлери.....	36
III. Программаның организастыг кезээ	37
III.1. Программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга	37
III.2. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга	38
Ажыглаан литература.....	41

І.ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

Тайылбыр бижик

Программаның сорулгазы болгаш сорулганы боттандыларының ажылдары

Школа назыны четпээн албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг “Тыва дыл” деп чижек программа школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринге (дараазында - ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыга (дараазында – ӨФКС) даянып кылдырган.

Программаның ужур-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрээн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредир, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыларынга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланышкынарның болгаш онзагайларынга дүүштүр ажилчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның кол **сорулгазы:** тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харыга дүүштүр төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыларының ажил-чорудулгазы:

ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрээн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

- ✓ уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг
- ✓ ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;
- ✓ тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медресел, күш-ажыл, эът-мага бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болурунга, чараш аажы-чаңга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрээн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгага кириштирери;
- ✓ уругларның угаан-медресели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажил-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажилдап кылыры;
- ✓ төрээн (тыва) дылынга ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрээн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажил-агыйын сонuurгадып өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап

турар. Ук кичээнгей школа назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырының (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонуургак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажылдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл – бичии кижилер-биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш сорулганы боттандыраарының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак принципке даянган.

Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге өөредилге, кижизидилге беш угланыышкынныг адырларлыг болганда, ол адырлар бүрүзүнче ажыл-чорудулганы уругларның тыва чугаазын сайзырадып кирип турар.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар: [3]

1. Уруглар сайзыралының чаш болгаш бичии үелериниң психологтук сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харны барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынынче угланыышкынны).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралыга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының принциви.
5. Уругларны сайзырадып өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил каттыштыраарының принциви.

I.1. Программаның ужур-утканың онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрээн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база Россия күрүнениң иштинде кирип турар Тыва чуртунуң турар чериниң онзагайын, бойдузун, чоннуң чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П. Салчактын «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидеринин программазының кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрөл-дөргүлдериңиң, черле долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-таңдызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдустуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустуң чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн. [5, ар.11].

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. “Ынчап болбас”, “Хоржок”, “Аппарып каар” дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тургузары

Өөрөдилгениң *школа назыны четпээн уруглар албан черлери – эге ниити өөрөдилге – кол ниити өөрөдилге* – ниити ортумак өөрөдилге аразының харылзаалыын боттандырап ажыл-чорудулга бичии кижилерниң чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөрөдилгеге (школага, ортумак, дээди өөрөдилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге дээр) чүткүлдүг болурунун уг-шиин школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг.

«Улустуң төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустуң, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шиңгээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырап.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериниң таарымчалыг байдалдарына уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктыраары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунун үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүле-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырып, өөрөдилгеже углап баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарына тыва улустуң оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг

байдалдарны тургузар.

Уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүндө онзагай салым-чаяан шыгжаттынган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүң сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелге долгандыр байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

“Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүштүр ажилдап кылдынганын үстүндө демдеглээн. Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннуң чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыштар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзөринге, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның ужур-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүгө дээрге тыва дылда сөстөрниң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы чоннуң амыдыралынга үндезилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң айтырыгларын ажилдап кылган чижек программаны кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлудүрүмнеринге чүүлдештир ажилдаарынче кичээнгейни угландырган. Школа назыны четпээн албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартызының 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаар айыткан: “...өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...” [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын непередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг

хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгенин утка-шынарын шиңгээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнген 1155 дугаарлыг “Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында” дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары бичии кижиниң назы-харының болгаш аажы-чаңының тускайлаң психиктиг онзагайының аайы-биле уруг бүрүзүнүн бодунга хамаарышкан аажы-чаңының аянын илередиринче угланган.

Уругнуң ниити сайзыралының деңнели ШНЧУӨАЧ-ниң программаларында киирген кол өөредилгелиг угланыышкыннарның чаш кижини хевирлээриниң бүгү ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыын чугулага албышаан, уруглар албан черинге кижизиттинген доозукчунуң шиңгээдир ужурлуг билиг, арга, мергежилдериниң түннелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨАЧ-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланыышкыннарын боттандырганының түннелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түннелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажыл-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрээн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажыл-амыдыралы, байырлалдары, нзу-чаңчылдары-биле таныштырары – кичээнгей төвүнде. Кижизидилге ажылының түннелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түннелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүнде турар уругларның сайзыралына хамаарыштыр киирип турар.

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузуп турар кезээ

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шиңгээттирип, сайзырадыр база хүн бүрүнүн мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандыраар.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунуң амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажилдаарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларны тыва чугаазын сайзырадыр, мөзү-шынар кижизидилгезин ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгезиниң адырларында тускай сорулгалыг угланыышкыннары-биле чергелештир чорудары чижек программада планнатынган.

ӨФКС-тың негелделеринге дүүштүр уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынныг кылдынган программа өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ кол өөредилгелик кезээниң 40 хуузун боттандыраар. Ук хууну дүүштүр алырга, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырына 2 шак турар ужурлуг.

I.3. ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түннелдери

Школа назыны четпээн уруглар өөренир албан черлериниң доозукчуларының боттускайлаң сайзыралының түннелдери кандыг болурун ӨФКС-те мынчаар айыткан:

- ✓ арыг-шевер болурунун арга-мергежилдерин сагып билир, бодунун кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- ✓ чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- ✓ сагыш-човаачал;
- ✓ аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүн аразынга чугаалажырының дүрүмнерин сагып билир;
- ✓ бодунун аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуг болурунун негелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунун арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;
- ✓ бодунун база өг-бүлезиниң, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- ✓ өөредилгениң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер езугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, ооң тайылбыры езугаар ажылды күүседип шыдаар;
- ✓ назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бодун сайзырадырынче угланган онаалганы күүседип шыдаптар;
- ✓ даалганы күүседиринге эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

Доозукчуларның ниити сайзыралының ниити сайзыралының түннелдери

Школа назыны четпээн уруглар албан черлерин доозуп тура, уруг дараазында түннелдери чедип алган турар:

- ✓ сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып турар. Болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп тыварының аргаларын сонуургап турар. Бойдустун болуушкуннарынга хамаарыштыр болгаш кижилерниң ажыл-үүлезинге дүүштүр тайылбырны бот-тускайлаң бээрин оралдажып турар;
- ✓ хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг;
- ✓ өске кижилер-биле аразында дугуржуп алырын билир, оларның сонуургалдарын болгаш сагыш-сеткилин үнелеп билир, өскелерниң чедишкиннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- ✓ бодунун сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;
- ✓ долгандыр амыдыралга, ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлеринге өске кижилер болгаш бодунга шын хамаарылганы тургузуп билир;
- ✓ бодунун тура-соруун көргүзерин билир;
- ✓ аас чугаазы сайзыраңгай. Чугааның байдалынга дүүштүр бодунун сагыш-сеткилин, күзелдерин шын илередириниң аргаларын аас чугаазынга ажыглап билир;
- ✓ сөстөрде үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагыырынга хамаарыштыр уругда эге билиг бар;

- ✓ хөй-ниити черинге бодун алдынып билир, чуруму эки. Ажыл-херектин бүгү чорудулгазының чурумун сагып шыдаар. Улуг улус болгаш эш-өөрүнүң аразынга харылзаа тудуп билириниң дүрүмнерин шын тудуп шыдаар;
- ✓ маргылдаалыг байдалдар үезинде маргышты чавылдырып билип турар;
- ✓ хөй-ниитиниң дүрүмнеринге болгаш негелделеринге чагыртып билир;
- ✓ ажыл-херектерниң аңгы-аңгы хевирлеринге, бодунуң билиинге, мергежилдеринге даянмышаан, амы-хуузунда шиитпир үндүрүп шыдаар;
- ✓ бодунуң дугайында, бойдус амыдыралында база чурттап турар хөй-ниити делегейиниң дугайында эге билиглери бар;
- ✓ уруглар чогаалдары-биле таныш;
- ✓ улуг тура-соруктуг, күженишкинниг;
- ✓ аажы-чаңы культурлуг, эвилең-ээлдек, чурум нормаларын сагып билир, ажыл-херектерниң янзы-бүрү хевирлериниң үезинде: оюн, харылзажылга үезинде, дилеп-тып шинчилээр, кандыг-бир чүүлдү хевирлээр, хол-биле тудуп кылыр таварылгада бот-идепкейлиг, бот-тускайлаң;
- ✓ кады ажылдажылга, эштежип ажылдаар үеде кылыр ажылды, эш-өөрнү тып алыр;
- ✓ ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин күүседир таварылгада, ылаңгыя оюн үезинде, тывызык, сагынгыр, угаанныг. Уруг янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-ның программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланышкыннарын тыва үлегер домактарга үндезилеп тургускан [3]. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалыга дүүштүр вариативтиг ажылчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланышкыннары
Социально-коммуникативное развитие	“Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры” (Хөй-ниити болгаш кижилер аразыга чурум сагырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас»
Познавательное развитие	«Билигни (чаа чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	«Чугаа сайзырадыры»	«Чечек черде, чечен менде»
Художественно-эстетическое	«Уран чүүл, эстетиктиг сайзырадылга» (уран чүүлдүң	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар

развитие	хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил сайзырадыры, байлакшыдары»	
Физическое развитие	“Күш-дамыр сайзырадылгазы”	“Турза – узун, Тутса – мөге”

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүглө “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге өөредилге-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар болганда, уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга үстүнде беш угланышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажил-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Кижиниң кижизиттингениниң, сайзыралының деңнелин тодарадыр бир кол демдек чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга “Чугаа сайзырадыр” угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

«Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры»

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормалары дүрүмнери болгаш ажил-чорудулга уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразынга) бодун шын алдынарын, бодун долгандыр кижилер-биле шын харылзажып өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, улуг, биче-даа кижилер-биле чугаалажып тура, доктааттынган өй-чижек, үлегерлер бар дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери бооп турар. «Авай», “ачай”, «угбай», «акый», «дунмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Хөй-ниити черлеринге, чон аразынга харылзажылганың доктааттынган өй-чижектерин сагып өөренирин уругларга чажындан тура тыва улустуң ёзу-чурумунга даянып кижизидерин программада чукулалап турар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүнге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунуң эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунуң хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шиңгээдип сайзыраарынга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандыра.

Ортумак бөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шиңгээдип алган харылзажылганың нзу-дүрүмнерин баяк шиңгээдир, оларны сагып, улуг кижилерге, бичии дунмаларынга хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыра.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормаларына болгаш дүрүмнеринге чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаан бот-хуузунда хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш

бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургаары ажыл-чорудулганы, солун ажылды тып, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Тыва чоннуң уруглар дээш “экини күзеп, четпес шынарлардан, багай чаңчылдардан адырлып алзын дээн чаагай күзел, чылыг сагыш човаашкынның” эге таваа салдынар. Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседире, оларны хүндүлээри кижизиг шынарның, биче сеткилдин, дыңнангыр болурунуң херечизи болур.

Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагыырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва ёзу-чурумда улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

«Чугаа сайзырадылгасы»

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле шын харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны уругларга хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны сайзырадып кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени солун чугааларын, чогаалдарын сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арга-шинекти бичии уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле курлавырлап чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде мерген угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзөринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланыышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

“Уран чүүл, эстетиктиг сайзырадылга»

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

«Уран чүүл, эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уругнун салым-чаяанын эскерип, деткиир, сайзырадыр. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээри.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүнге даянып, оон янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылып ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар

углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээдип ап турары сөс курлавырының утказын медресеп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрөөн черинин агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажил-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелернин бурун уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдернин ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонуургалын бедидер.

«Билигни (чаа чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»

«Күзээниң чедер, сураанын тывар»

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээтирип сайзырадыры» бичии кижиниң бодун долгандыр турар делегейни шингээдип эгелээриниң дөзүн салыр. Чижеглеп чугаалаарга, өг дижик. Тыва кижиниң өө – бир улуг делегей, ханы философия. Өг иштиниң эт-херекселиниң турар чери, уjur-утказы безин онзагай, өг ээлериниң олуду, хүлээлгелери дээш оон-даа өске чаш кижиниң өөренип, билип алгы дег чүүлдери-ле хөй. Тываның бойдус чурумалы, оът-сиген, аң-мең дугайында медээ уругларның билиин делгемчидер.

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Уруглар чоннуң октаргай, делегей, бойдус, чаңчылчаан ажил-агыйының дугайында назы-харынга дүүштүр чоорту таныжып, бодунуң амыдыралын аайлап-башкарнып өөрениринге оюннарның дузазы-биле шингээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажил-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шингээдиринге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажил-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шингээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажил-чорудулгазы. Чаа билигни шингээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажил болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

“Күш-дамыр сайзырадылгазы”

“Турза – узун, тутса – мөге”

“Күш-дамыр сайзырадылгазы” уругнуң кадык-шыырак өзериңиң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзериңге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүглүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. “Матпаадыр” деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга “Узун тыныш”, кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга “Үш мөөрей” мөөрейлер эрттирери уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзериңге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредери, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

«Тыва дыл» деп чижек программа ёзугаар школа назыны четпээн уруглар назы-харының онзагайларын барымдаалап бердинген темаларны шингээдирин кичээнгейге алып.

Программаны шингээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алып ужурлуг билигни, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада кириген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр психологтуг хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шингээткениниң түннээр кезээнде хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунуң чижектерин кириген Уругларның интегративтиг сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң деңгелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп кириген (капсырылга 3).

Эге школаның өөреникчилериниң өөредилге ажыл-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередириниң метапредметтиг түннелдерин кириген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп кириген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнуң сайзыралының дугайында характеристика кылырынга ажыглаттынар (капсырылга 2).

I.4. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары

Уругларның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ШНЧУӨАЧ-ның материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажыл кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажыл-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин

база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деңгелинің аайы-биле ажылдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, ном-дептерлер чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадарынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле садик хандыртынган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажыл-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨАЧ-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонuurгал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деңгелге методу-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажылды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып аар. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак болгаш ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажылдарны чорударынга база-ла өңнүг, чараш чуруктарлыг номнар хереглеттинер, орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары эргежок чугула болу бээр.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажыл-ишчи угланыышкынның оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарынга, өске кижилер-биле *харылзажырынга* база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр *билип, ажыглап өөрениринге таарымчалыг* болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы-харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити культуразынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкен дүрүмнөр, улугларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дуңмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңнындан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңгелинің бедиин бадыткаар. Бедик культуралыг кижини, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар ужурлуг деп чүвеге уруглар кара чажындан кижизиттинер ужурлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштуг бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажыл-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылынга чугаалап өөредириниң өзөөн тургузуп турар.

ШНЧУӨАЧ-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажыл-чорудулга үезинде шингээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программазының өске угланыышкынның адырлары-биле холбаштырары, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалыы.

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларының төрөөн (тыва) чугаазының түңнелдерин илередириниң чижек онаалгаларын, аргаларын капсырылгада киирген (капсырылга 1).

ШНЧУӨАЧ-га мониторинг эрттирериин айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр онаалгаларның (мониторинг) хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр ажылдар дараазында ажыл-чорудулгаларны кылырының таваан салыр.

1. Кижизидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелер ажылдап кылыры.

2. Уруглар-биле ажылдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге кижизидиглиг планынга эдилге, немелделер кирири.

3. Уругларның психологтуг сайзыралының деңнелин катап тодарадыр сорулгалыг эрттирери база башкының үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазын илередип, үнелел бээри.

ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын, сайзыралын хайгаараар (мониторинг) ажылдарның белеткел ажылдарын канчаар чорудуп болурунун база программаның сорулгазынга, сорулга боттандыраар методиктиг айтырыгларны “Методиктиг сүмелер” номунда кириген.

I.5. Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланышкынар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнун бодунга идепкейни оттурарының аргалары [2]:

1. Чаа ажыл-херекти туралы-биле кылырынга иштики сонургалын оттурары, деткири.

2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түңнелди баш бурунгаар даап бодап билири.

3. Эгелекчи ажыл-чорудулгага идепкейлии, чаа ажыл-херекче күүседиринге сонургалды, чаа идеялиг бодалды боттандыраарынга долгандыр эш-өөрнү кириштири.

Өөредилгениң федералдыг күүрүне стандартының тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот тускайлаң чоруун деткииринин сорулгалыг угланышкынары:

- уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилернин сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыккан, бот идепкейин болгаш бот тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турар;

- эш-өөрү, улуг улус-биле ээлдек чугаалажырының дүрүмнерин билир, бодунун бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай чугаалаарынга чаңчыккан;

- дыңнаанын, көргенин, билгенин эт-херекселдернин, болушкуннарның аттарын шын адап тургаш, тодаргай чугаалаарын билири;

- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;

- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрнин курлавырын чүвөлөр аттары, оларның демдектери, болушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шиңгээди ап турары;

- оюннар өөредилгениң бүгү адырларының кол өзөөн тургузуп турар, янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны уругларның эки чорудуп билири;

- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;

- чурттап турар черинин дугайын эки билир, ада-иези, төрелдерин таныыр, адаиезинин, чоок кижилеринин чүнү кылып турарын билири;

- оюн, харылзаажылга, долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр сонургап-

шинчилээр болгаш өске-даа ажил-чорудулгага сонуургалды, кады ажилдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг ажилды шилип алырын шилип шыдаары;

- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билиры;

- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шааа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;

- шыдамык аажы-чаңныг, хөй-ниитиниң корум-чурумунуң сагыыр дүрүмнеринге хамаарыштыр бодун шын алдынып, бадунуң аажы-чаңын быжыг тудуп шыдаар угаанны;

- бот хуузунга хамаарышкан арыг-силиг болурунуң дүрүмнерин сагып турары;

- кандыг-бир билдинмес айтырыгга хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны сагыыр ужурлуг дүрүмнерге чагыртып, сонуургак чоруун көргүзүп, дидим, шын салып билири;

- мага-бодун дадыктырарына ынак, аваангыр, шыдамык болурунга белени.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

Ниити чүүлдер

ШНЧУӨАЧ өөредилгениң уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программа адаениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии”.

7. Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».

8. Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».

9. ОТ РОЖДЕНИЯ ДО ШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой.3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.

10. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября

2013 г. N 1155 "Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования. Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразына, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын өөрөдигениң беш өөрөдиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандыраарыңче кичээнгейни углаан.

II.1. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

“Ада-өгбелерниң, бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөрөдигениң дузазы-биле шингээдип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөрөдип, кижизитпес, күш-ажылга чаңчыктырбас, амьдыралга белеткевес болза, кижиниитилели чүгле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур” деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси” деп ажылында демдеглеп бижээннер. [5, ар.11].

Чоннуң амьдыралчы дуржулгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажыл-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандыраар, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир. Ниитилелдиң бурунгаар шын хөгжүүрүнге чоннуң мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажыл-херээнге кириштирери бөгүнгү амьдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, “чоннуң үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннуң чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар”, “кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан киирер, шыдал киирер, өөрөдир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижини болурун дорт илередип турар” [5, ар. 19].

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидериниң айтырыы ханы уткалыг. “Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелерниң, улуг кижилерниң хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күшшыдалдыг болдураар, төлептиг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажыл-ишчи чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгениң хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскен. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйнаар дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканың арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен” [5, ар.19].

К.Б.Салчак, Л.П.Салчак оларның “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси” деп ажылының утка-шынары XXI-ги вектиң өөрөдиге-кижизидилгезиниң чаа методтары, уруглар-биле ажылдаарының уг-шии, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележип турар. “Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип,

оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарыңга ... ажы-төлдүн кижиге болуп доругуп өзөринге, кижилер-биле аралажылга-харылзааның эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннуң үлегер домактары” кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилерниң назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгениң аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканың алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш “Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр” угланыышкынныг программаны тургузуп тура, оон бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканың бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарының уругларның чараш мөзү-шынарлыг өзүп доругарыңга салдарлыын чугулага ап кириштиргениниң барымдаазы ында. “Уругларны угаан-бодалдыг, ажылишчи, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, аргамергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилериниң чогаадылгазы, угаан-бодал талазы-биле байлааның эртинези болур” [5, ар.150].

“Кижиге төлү бодунуң нзулуг кижиге деп дээди чаялгазыңга төлөптиг болур дизе, бодунуң хар-назыныңга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг” [6]. Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинери оон назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразыңга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шиңгээдип ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деңнели тодараар.

II.2. Программада уруглар өөрөдилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар

II.2.1. НИИТИЛЕЛГЕ ХАРЫЛЗАЖЫРЫН САЙЗЫРАДЫРЫ

“Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодунуң чурумун шын тудуп, база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырыңга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралыңче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредери.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

“Төрөөн черим делгемнери”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шиңгээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, тыва дылыңга дамчыдып турар. Аас чугаазыңда сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонуургалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдери танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шиңгээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медегеп билир, ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин кижизидикчи башкыларының таныштырганы, адаениң өөредип турарын нзугаар билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар (“Мээң кырган-авам чурту”..., “Малчыннарның ажылы”, “Тывада азырал малдар”, “Малдың ажык-дузазы”...).

Сөстөрдө үннерни бөлүүнүң аайы-биле ылгап турар.

Аас чугаа культуразын сагып турар. Эвилең-ээлдек сөстөр уругнуң быжыг сөс курлавырын тургузуп турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, ада-өгбениң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир. Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

II.2.2. БИЛИГНИ (ЧАА ЧҮҮЛДҮ) ШИҢГЭЭДИРИН САЙЗЫРАДЫРЫ “Күзээниң чедер, сураанын тывар”

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден эргежок чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тывар арга-шинээн сайзырадыр, чоннуң аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шиңгээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг.

Угаанмеделер сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг: “Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр. Кадыкка, амытынга онза айыылдыг чүвөлөрни ылгап билиринге өөренип турар.

Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвөлөрдөн айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

“Төрөөн черим делгемнери”

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдери, улуг хемнерни, дагларны тывар, эш-өөрүнге билип алган шаа-биле чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлдө демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, өөренип аар.

Тываның картазындан кожууннарны тывар.

Тыва Республиказының Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле тывар, сактып аар.

Тывага чурттап чораан Россияда билдингир кижилериниң дугайында сактып аар.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын сактып аар, оларның онзагайларын билириниң шаа-биле чугаалаар.

Агаар-бойдустуң болушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагай чүүлдериниң дугайында ада-иезинден, башкызындан айтырып сактып аар, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннар дугайында дыңнаан тоолдарыңа, чогаалдарыңа даянып, бодунуң билириниң шаа-биле (айтыртынып тургаш) тайылбырлаар.

II.2.3. “ЧУГАА САЙЗЫРАДЫРЫ”

“Чечек черде, чечен менде”

Сорулгазы: назы-харыңа дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразыңа бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл мергенниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткен.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, эң ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шиңгээдир. Уругну чугаазыңа кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

“Төрөөн черим делгемнери”

Оюн “Мээң чуртум”, “Мээң кожаларым”, “Төрелдерим”.

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазыңа ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан нзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрөөн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар. Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүге ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар.

“Төрөөн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузасы-биле белеткенип, кайы-бир угланыышкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар:

“Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”. Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузасын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр болгаш херээжен ээлериңиң тус-тузунда хүлээлгелерин, сагыыр ужурлуг арга-мергежилдерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир. Төрөөн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрү дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактарбиле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алыр, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тыва чуртун алдаржыдып чоруур билдингир эртемденнер, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын танып, адап, оларның дугайында улуг улустан медээ чыбыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрөөн чуртунга, ажил-агыйыңга, нзу-чаңчылдарыңга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредииң сактып аар, билип алганың чугаалап өөренир. Сөс курлавырын байыдар.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир.

Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

II.2.4. УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИГ САЙЗЫРАДЫЛГА

“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар”

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-

биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салымчаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзүбүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунуң ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” (башкының чогаатканы ырылар дээш о.ө.)

Чон ырыларны ажил-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар. Уруглар ырыларын билири. “Анайларым”, “Хүннээрэк көжүп кел!”, “Чочагай” дээш оон-даа өске. Оюннар: “Чайлагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

Бичии бөлүктен школага белетктел бөлүүнге чедир (2-7 харлыгларга чедир)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглөр, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чөмгөреринге, хөпкөреринге, удударынга көгүдүглөрни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузунга хумага илереткен оюннар ойнаары, йөрөөлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрөөл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары.

Йөрөөлдерни доктаадып алыры. Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге күүседир. Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседир.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (календарь байырлалдарына, тыва улустуң чаңчылчаан байырлалдарына дүүштүр): “Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижиге аяк эриги ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

II.2.5. “КҮШ-ДАМЫР САЙЗЫРАДЫРЫ”

“Турза – узун, тутса – мөгө”

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазыбиле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүни шын адаары, сөс каттыжыышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктөн школага белетктел бөлүүнге чедир

(2-7 харлыгларга чедир)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). “Чылгычылар”, “Алдын орду”, “Алагатай”, “Чыдыг кодан”. Оюн “Чарыш”. Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры).

Оюннар: “Аът чарыштырары”, “Бодалажыры”... Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры).

Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештиң бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мерзе”, “терге”, “ноян”, “теве” болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. “”Буга шыдыраа”.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры. Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарыңга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алып. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири. Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар. Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алып. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

II.3. Календарь-тематиктиг планнаашкын

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар) Тема: «Төрээн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүң уругларының эрткен чылгы шиңгээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглербиле таныжар, сөс курлавырынбайыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстөрниң шын адалгазын чедип алырыңга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустуң тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредери. Төрээн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Айы, неделва өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь. «Кус. Куску дужут»	Куску бойдустуц вскерлиишкиннеринин дузазы-биле янзы-буру ецнерни катаптаар, бил игл ер хунунуц дугайында уругларга билиндирер. Ногаа аймааныц аттарын шын адаар, сес курлавырын байыщар. Куску дужут дугайында чугаа тургузар. Уругларнын билиинге	1-ги кичээл «Билиглер хуну»	Сес курлавыры: билиглер, дес, школа, еереникчи, башкы, билиг, ееренир Сес каттыжышышкыниары: чаа еередицге, билиглернин эге дезу - ном, эки ееренир
		2-ги кичээл «Куску дужут». В .Сухомлинский-ниц «Мээд авам	Сес курлавыры: ак тараа, арбай, чингетараа. суда, болбаазырадыр, согааш,

	<p>даянып алгаш, кижигащ тургузуунуц дугайында чугааны тургузар. ©г-буле дугайында чугааны тургузар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-таныжылга «Билиглер хуну» Кичээл-еередиц «Куску дужут» <i>Чуруктар дугайында чугаалаар</i> Кичээл-еередиц «Кижикиц тургузуу» <i>Дидактиктиг оюн</i> Кичээл-беседа «Мээн ег-булем»</p>	<p>хлебсиг» деп чечен чугаазы</p>	<p>бала, деспи, булгааш, дээрбе, хевек, хоорар, челбиир. Сес каттыжышкыны: тарааны челбиир, отка хоорар, ногааны ажаар</p>
		<p>3-ку кичээл «Кижиниц тургузуу». Беседа</p>	<p>Сес курлавыры: тургузуу, екпе, чурек, баар, ижин, будумелдер, организм Сес каттыжышкыниары: ижин хайындырар, баар ылгаар, чурек - мотор, организмде будумелдер</p>
		<p>4-ку кичээл «Мээн ег-булем»</p>	<p>Сес курлавыры: ег-булем, найыралдыг, ынак, кежээ. Сес каттыжышкыниары: мээц ег-булем, найыралдыг ег-буле, ышак авам, чааскаан чорба, кежээ чору. Ада сезун ажырып болбас, Ие сезун ижип болбас.</p>
<p>Октябрь. «Ог (бажын)». Мергежилдер</p>	<p>Оюн дузазы-биле мергежилдерни катаптап еередиц. Ог-буледс чурттап турар кижилернгиц мергежилдерин билирин чедип алыр. Уругларныц хууда хайгааралынга даянып алгаш, вг (бажыц) дугайында чугааны тургузар. Чурттап турар оран-савазыныц эт-севинин, аяк-савазыныц дугайында уругларга еередиц. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-беседа «Мергежилдер» Кичээл-таныжылга «Ог (бажыц)» Кичээл -еередиц «Эт-сеп, аяк-сава» Кичээл-таныжылга; А.Шоюннуд «Хеглуг уруг»</p>	<p>1-ги кичээл «Мергежилдер». Сюжет-рольдуг оюннар</p>	<p>Сес курлавыры: мергежшт, тудугжу, кассир, чолаачы, кондуктор, садыгжы, санажыр, эмчи, лор, окулист, стоматолог, хирург Сес каттыжышкыниары: мергежил - шилип алган ажышы</p>
		<p>2-ги кичээл «Ог-кайгамчыктыг оран». Уругларныц хууда хайгааралынга даянып алгаш, улуг эвес харылзаалыг чугаа тургузар</p>	<p>Сес курлавыры: кешкун, дер, суугу, улгуур, туук. ширтек, хараача, шаажац, оран-сава, мал, дээвиир, кедээ, ыиаа, мал-маган, кажаа, едек,</p>
		<p>3-ку кичээл «Эт-сеп, аяк-сава» Мнемодорожка дузазы-биле чугаа тургузар</p>	<p>кектээшкин Сес каттыжышкыниары: егнуц тургузуу, кадагалап</p>

	деп шулуун уругларга номчуп бээр		аргтырып, кончуг
		4-ку кичээл; А.Шогоннун «Хеглуг уруг» деп шулуу-биле уругларны таныштырар	таарымчалыг, тыва чон угундан чер-мал ажылдыг
Ноябрь. «Тыва дыл-чоргааралым. Тыва Республиканың казымал байлактары»	Ноябрьның 1 Тыва дыл хуну кылдыр чарлаан. Тыва дылдың уннерин таныдып еередир. Тыва Республиканың теву - Кызыл хоорай деп уругларга еередир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-буру чуруктарның дузазы-биле таныштырар. Тыва - казымал байлактар ораны. Казымал байлактар-биле уругларны таныштырар, шын ададып еередир. Тыва Республиканың кожууннары-биле таныштырар. Кожуункарның теву боор хоорай, суурларны адаар. Тываның картазы-биле ажышды чорудар	1-ги кичээл «Тыва дыл хуну. 0, Ц, У»	Сес курлавыры: 0, Ц, У уннер, сузуум болган авамайның суду ышкаш, дамыр-ханда, магадааштың. Сес каттыжышкыниары; ерге уйгуру, чаагай ореме, ыяш бажың, арыг сонга, аргада угу
		2-ги кичээл «Кызыл - Тыва Республиканың теву» <i>Шулук Л. Чадамба «Кызылым»</i>	Сес курлавыры: найысылал Кызылывыс, хегжум-шии театры, Енисей (Улуг-Хем), Азия теву, тураскаал Сес каттыжышкыниары: Кызыл хоорай, Азиягайд теву, Кызыл - Тыва Республиканың теву.
		3-ку кичээл «Тываның казымал байлаа» <i>Беседа</i>	Сес курлавыры: кобальт, асбест, апдын, хемур-даш, чугай, дой. Сес каттыжышкыниары: хемур-даш уургайы, казымал байлак
		4-ку кичээл «Кожууннарже аян-чорук»	Сес курлавыры: Чеон-Хемчик, Улуг-Хем, Барыын- Хемчик, Овур. Бай-Тайга, Мецгун-Тайга, Чаа-Хел, Чеди-Хел, Кызыл кожуун, Бий-Хем, Каа-Хем, Тожу, Суг-Хел, Тер-Хел, Тес-Хем, Эрзин Сес каттыжышкыниары: Чеон-Хемчик кожууннуң теву Чадаана хоорай, Улуг-Хемниң теву - Шагаан-Арыг хоорай, Чеди-Хел кожууннун теву Хову-А.ксы

Декабрь. «Кыш. Тыва чуртум делгемнери»	Бичии уруг чылдыщ дерт эргилдезин, тускай демдекгерин ылгап билир турар. Кыштыщ чурумалыныц дугайында чугааны тургузар. Кыжын куштарга, ац-мечнерге дузалажыры бистиц херээвис деп билиндирер. Тыва чуртувустуц сулде демдээ деп чул деп чувени уругларга билиндирер. Тыва чурттуц делгемнери-биле уругларны таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: Ооредиг-кичээл «Кыш. <i>Кыгикы оюннар</i> » деп сюжеттиг чуруктуц дузазы-биле кыска харылзаалыг чугаа тургузар. Кичээл-таныжылга «Тыва Республика(сулде демдээ)» Кичээл-оюн «Тыва чуртум делгемнери» Коргузуг-кичээл «Тоол «Койгун болгаш беру»	1-ги кичээл «Кыш. <i>Кыгикы оюннар</i> » деп сюжеттиг чуруктуц дузазы-биле кыска харылзаалыг чугаа тургузар	Сес курлавыры шанактап, коийкилеп, лыжалап, хар-кадай тудуп, шиметтинген Сес каттыжыышкыннары: кышкы уе, ак хар, баштайгы хар, кышкы оюннар
		2-ги кичээл: «Тыва Республика (сулде демдээ)» <i>С.Сарыг-оолдуц «Тврээн Тывам» деп гуулуу-биле таныштырар</i>	Сес курлавыры: сулде, демдек, дип, найырал, чоон, соцгу, хун, чырык, чаагай, амыдырал, сайзырал, хей-аът Сое каттыжыышкыннары: Тываныц сулде демдээ, чырык амыдыралче орук, 5 диптиц чонунуц найыралы, тыва чоннуц хей-аъды
		3-ку кичээл «Тыва чуртум делгемнери» <i>Дидактиктиг оюн</i>	Сес курлавыры: делгемнери, еске сеектуг чоннар, кучулуг Улуг-Хем, Хемчик, Улуг-Хем, Шивилиг, Чойган, Би-Хем, Кегээн-Булак, Чурек-Дергун, Апаш, Дус-Хел, Ногаан-Хел, Чадаана, Каа-Хем, Ажыг-Суг, Улаатай Сес каттыжыышкыннары: чуртувустуц онзагай черлери, чузун-баазын ацнар, куштар
		4-ку кичээл «Тоол «Койгун болгаш беру»»	Сес курлавыры: хевис, илби-шиди, шиигейнип, ара-албаты Сес каттыжыышкыннары: ак-кандаазынныг, кашпал кара хем, оьдун оьтгаар, бурузун мининген, тоолдарныц маадырлары
Январь. «Тыва аас чогаал»	Тыва улустуд тоолдарыныц еске тоолдардан ылгавырын викторина дузазы-биле тодарадыр. Тыва улустун аас чогааты-биле уругларны	1-ги кичээл «Тоолдарга викторина»	Сес курлавыры: кажар, хуулдурупкан, онзагай Сес каттыжыышкыннары: борбак далган, уш чуул эртемниг оол, тояап чорааш

	<p>таныштыарын уламчылаар. Улустуц аас чогаальшда тывызыктарны, улегер домактарны, узунтыныш, дурген-чугаа, впей ырылар, кегудуглер-бше таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажилдар: Кичээл-оюн «Тоолдарга викторина» Кичээл-таныжылга «Тывызык, улегер домактар».</p> <p>Кичээл-оюн «Узунтыныш, дурген-чугаа» Кичээл-оюн «Опей ырылар, кегудуглер»</p>	2-ги кичээл «Тывызык, улегер домактар»	Свс курлавыры: узынга, ылгавыр, хевец, тывызык Сое каттыжыыш кынн ары: улегер домактар, демир ерген, ада сезун, чагыг сезу, сеткилга ак херек
		3-ку кичээл «Узунтыныш, дурген-чугаа»	Свс курлавыры: узунтыныш, курут, чаашкынназа, хуннезе Свс каттыжыышкыннары: дурген-чугаа, ишкээр киир гынгаш, чацгыс тыныш иштинде
		4-ку кичээл «Опей ырылар, кегудуглер»	Свс курлавыры: чарашпайым, когудуп, епейлеп, ойнап Свс каттыжыышкыннары: епей ыры, епей сарыым, теве саар идиктиг, кара саар идиктиг
Февраль. «Шагаа — тыва чоннуц	<p>Шагаа байырлалының дугайында уругларга билиндирер. Тыва хептерниц хевирл ери-биле таныштырар, харылзаалыг кыска чугааны тургузар. Тыва чемнерниц аттарын уруглар билир бе оларны амгы уеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Тыва чоннуц оюну кажык-</p>	1-х'и кичээл «Шагаа - тыва улустуц байырлалы» <i>Харылзаалыг кыска чечен чугаа тургузар</i>	Свс курлавыры: чыккылама, адакталып, элбек, чолукшууру, меерей, сац салыр Свс каттыжыышкыннары: ак ай, тайбыц чуртгалга, шагаа байырлалы, чыккылама соок адакталып, тываларның чаа чылы, шагаада сац салыр, тыва оюннар, унт оюн - аът чарыжы, хуреш, ча адары
		2-ги кичээл «Тыва хеп» <i>Харылзаалыг кыска чечен чугаа тургузар</i>	Свс курлавыры: херектээш, алгы тон, чучак тон, шыва тон, берт, кадыг идик Свс каттыжыышкыннары: тыва тон, тыва идик, ытпак баштыг, тыва борт
		3-ку кичээл «Тыва чемнер» <i>Харылзаалыг кыска чечен чугаа</i>	Свс курлавыры: хелбец-хелбец, элбек, элбээр, хоолулуг, ааржы, курут', быштак

		<i>тургузар</i>	Свс каттыжышкыннары: хойтпак элбек, хоолулуг чем, тыва чем
		4-ку кичээл «Тыва оюннар» <i>Кажык-бше оюннар</i>	Свс курлавыры: будуу, чолукшуур, хуулгаазын, бурун шагдан, оялац-дыр Свс каттыжышкыннары: тыва оюннар, уруглар ойнаар, кажыкта б мал бар, шаандан ТУра
Март. «Тываның алдарлыг кижилери»	Тыва Республиканың салым-чаяанның чурукчулар, чогаалчышар, спортчулар, ыраажыларының дугайында чугааны чорудар Тыва национал хуреш дугайында чугааны чорудар. Хурештиң аргаларын еоренир. Тыва чурукчунуң ажылы-биле ганыштырар, ооң дугайында чугааны чорудар. Хеемей деп чул уругларга билиндирер. Тыва ыраажылар дугайында чугааны тургузар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-таныжылга «Тыва чогаалчылар». Кичээл-таныжылга «Тыва сттортчулар». Кичээл-таныжылга «Тыва чурукчулар». Кичээл-таныжылга «Тыва хегжум херекселдери»	1-ги кичээл «Тыва чогаалчышар»	Свс курлавыры: чогаалчы, угаанның, солун, шулук, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, кайгап ханмас Свс каттыжышкыннары: тыва чогаалчышар, херээжен чогаалчышар, уран-шевер одуруг, ынак шулуум
		2-ги кичээл «Тыва спортчулар». <i>Нигни коллективтиг дуржулгага даянып, «Хуреш» деп темага чугаа тургузар</i>	Сес курлавыры: кучутен, спорт мастери, кикбоксинг, сумо хурежир, делегей чергелиг, ча адар Сес каттыжышкыннар: Тываның спортчулары, алдарлыг спортчулар, арзылац меге, начын меге, чаан меге, кучутен меге, меге салыр
		3-ку кичээл «Тыва чурукчулар» <i>С.К Ланзы «Портрет матери»</i>	Сес курлавыры: чурукчу, дурзу-хевир, шырайы Сес каттыжышкынары: аваның шырайы
		4-ку кичээл «Тыва хегжум херекселдери» <i>Уругнуң хууда дуржулгасынга даянып, «Хвемей» деп темага кыска чугаа тургузар</i>	Сес курлавыры: ыраажы, алдарлыг, чоннуң, сыгытчы, хеемейжи, каргыраажы Сес каттыжышкынары: алдарлыг ыраажы, чоннуң ыраажызы, чоннуң хеемейжизи, алдарлыг сыгытчы,

			алдарлыг хеемейжи
Апрель. «Тываныц дириг амытаннары»	Тыва дириг амытаннар- биле байлак. Тывада янзы- буру дириг амытаннар бар деп чувени уругларга билиндирер. Тыва чон шаандан тура мал ажыл- агыйлыг чораан болгаш, ол ажылын ам-даа салбайн, салгалдарга дамчыдып берип чоруур деп уругларга еередир. Тывада Кызыл дептерже кирген ховар дириг амытаннар хей, оларны уругларга таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл- таныжылга «Азырал амытаннар». Кичээл- таныжылга «Дириг амытаннар».	1-ги кичээл: «Азырал амытаннар» деп чуруктары ажыглап тургаш, харылзаалыг чугаа тургузар	Сес курлавыры: эмзиг- домзуг, ангор, децгур, хуу, дешкилешкен. Сес каттыжышкыны: дурлуп алган, азырал амытаннар, бузуй берди
		2-ги кичээл: «Дириг амытаннар» <i>Уругларга «Дилги чуге кызыл апаргаиыл?» деп тыва улустуц тоолун номчуп бээр</i>	Сес курлавыры: дилги, мезил, кажарлаткан Сес каттыжышкыны: хемни еру чаржыр, салыпга-ла берген
		3-ку кичээл «Куштар» <i>О. Кац- оолдуц «Хвглуц куштар» деп шулууи доктаадыр</i>	Сес курлавыры: эцгимелер, хиикгелген, кылыйтыр, турлап Сес каттыжышкыны: бойдустуц чаякчызы, ужар азы ушпас болур, алаак черниц куштары
		4-ку кичээл «Кызыл дептер» <i>Шулуктер, тывызыктар</i>	Сес курлавыры: медээ, хоруг, ховар, эзир Сес каттыжышкыны: Кызыл дептер, хини тудуш, ханы чацгыс, хоруп турарыныц медээзи, чидериниц кырында келген, ховартап гуар
Май. «Чай-кайгам- чыктыг уе»	Маадырлар дугайында уруглар-биле чугааны чорудар. Чай - кайгамчыктыг уе. Чайныц онзагай хевирлери-биле уругларны таныштырар. Балык- байлан дугайында кыска чугааны тургузар. Куштар дугайында кыска чугааны тургузар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл-таныжылга «Маадырларны утпаальщар» <i>деп темага чугаа чорудар.</i> Кичээл- таныжылга «Чай. Балык- байлац» Кичээл-ееридиг	1-ги кичээл «Маадырларны утпаальщар» <i>деп темага чугаа чорудар</i>	Сое курлавыры: дидим, маадырлыг, эки турачы, кавалержи эскадрон, тиилелге, ада-чурт, тиилелгениц лентазы Сес каттыжышкынары: маадырларга мегеер, тайбыц чуртгалга, тиилелгени чедип алган

	«Тываның аржаан суглары, хелдери, хемнери. С.Сарыг-оол «Ойнаар суурум» Кичээл-катаптаашкын «Тыва чуртум делгемнери»		
		2-ги кичээл «Чай. Балык-байлан» <i>А.Шоюн «Балыктар аштай бээр»</i> (номчулгазы)	Сес курлавыры: дугазы, догдурады, аккыр. Сес каттыжышкыннары: балыктар аштай бээр, хемде балык, балыктар эштир
		3-ку кичээл «Тываның аржаан суглары, хелдери, хемнери». С.Сарыг-оол «Ойнаар суурум» (номчулгазы)	Сес курлавыры: Улаатай, Уургайлыг, Ак-Хайыракан, Ажыг-Суг, Тарыс, Шивилиг, Кегээн-Булак, ызырынмас, узанырда. Сес каттыжышкыннары: шырыщайнып ырлавышаан, порну хоюткаш, тууйбу хептээр.
		4-ку кичээл «Тыва чуртум делгемнери» <i>Викторина</i>	Сес курлавыры: делгемнер, Хемчик, Улуг-Хем, Шивилиг, Чойган, Бии-Хем, Чурек-Дергун, Алаш, Дус-Хел, Ногаан-Хел, Каа-Хем, Ажыг- Суг, Улаатай. Сес каттыжышкыннары: еске сеектуг чоннар, кучулуг Улуг-Хем, чуртувустун делгемнери

II.4. Ада-ие-биле ажил-чорудулга, ажилдарның хевирлери

Ада-ие-биле ажил-чорудулга	Ажил-чорудулганың сорулгалары	Ажил-чорудулганың хевирлери
Медээ - аналитиктиг	Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр өг-бүлениң сонуургалдарын, негелделерин база ада-иениң уруглар кижизидер	Социологтуг анкеталар-айтырыглар чорудары, “Айтырыг-харыы” булуңун аждары, Бот-хуузунуң демделгел дептерин

	аргадуржулгазынга таарымчалыг салдар көргүзери	
Шиңгээл угланыышкынныг	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайыбиле сайзыралының онзагайларын ада-иеге таныштыраы. Уруглар кижизидериниң айтырыгларынга хамаарыштыр херек кырында ажылдар чорударын боттардыраы.	<ul style="list-style-type: none"> • Семинар-практикумнар • Тренингилер • Хуралдар, чаңчылчаан хевирден аңгыда консультациялар чорудары • Өг-бүле өргээзи • Улусчу кижизидилгениң аас журналы • Ада-ие театры (аргадуржулга солчулгазы, өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан аргаларынга үндөзилээн оюн-көргүзүг) • Педагогиктиг номчулгалар
Дыштанылга угланыышкынныг	Уругларның иштики сагышсеткилин ада-иелерниң, кижизидикчи башкыларның киржилгезибиле деткири	<ul style="list-style-type: none"> • Байырлалдар эрттирери • Көргүзүглүг делгелге (ада-иелерниң болгаш уругларның ажылдары) • Бөлгүм болгаш секция ажылдары • Демнежилге өргээлери: “Адалар өөредии”, “Иелер чагы”, “Кырганавам, кырган-ачам аптаязы”. • Кадык камгалаарының неделязы • “Өг-бүледе уран номчулга
Көргүзүг, танаштырылга медээлел угланыышкынныг		<ul style="list-style-type: none"> • Тайылбыр-өөредиглиг булуңнар: “Ада-иеге сүме”, “Номчуурун сүмеледивис”, “Уруглар психологиязы”. • “Өгбе чагы”. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан солуннар, журналдар, буклеттер (ШНЧУӨАЧ-ниң үндүрүлгелери). • Ажык эжик хүннери (неделязы): видеоматериалдар көөрү

		(садикке болган болушкуннар, кичээлдер, байырлалдар азы оон-даа өске ажылдарның хевирлери), чаа үнген номнар таныштырылгазы.
--	--	--

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

III.1. Программаның күүселдезин чорударыңга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Өөредилге-методиктиг литература данзызы:

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
3. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарыңга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
4. Монгуш Б.М., Допул У.П. Чечен чогаал. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге номчулгага чижек программа. – Кызыл, 2011.
5. Бартан Ф.М. Детсадтарга ооредир тыва дыл программазы. – Кызыл, 1993.
6. Ооржак Л.Х. “Төрээн Тывам” Школа назыны четпээн уруглар өоредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек программазы/-Кызыл, 2019.
7. Кужугет Я.Х., Куулар А.В. Уругларның тыва чугаа сайзырадыры 5-6 харлыглар.Кызыл, 2020.
8. Кужугет Я.Х., Куулар А.В. Уругларның тыва чугаа сайзырадыры 6-7 харлыглар.Кызыл, 2020.
9. Монгуш Б.М., Сувакпиг О.О., Кара-Куске Ч.К. Тыва уруглар ясли-садтарыңга номчулга ному.- Кызыл, 2001.
10. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015.
11. Ооржак Л.Х. Номчулга ному. – Кызыл, 2019.
12. Ооржак Л.Х. Номчулга ному. – Кызыл, 2020.
13. Танов А.С. Садик уругларыңга музыка ооредилгези. – Кызыл, 1995.
14. Танов В.А. Хүнчүгеш. Уругларга ырлар чыындызы. – Кызыл, 2012.
15. Ондар О.Ч. Тувинская игра кажык. – Кызыл, 2018.
16. Алдын-оол А.Х. Уругларга оюннар. – Кызыл, 1987.
17. Ооржак Х.Д-Х. Тыва улустун шимченгир оюннары. – Кызыл, 1995.

2. Чечен чогаал данзызы:

1. Чуковский К. “Ыылааш-Сээк” - Кызыл, 2009.
2. НШХИ “Ашак-кадай болгаш алдын кушкаш” – Кызыл 2009.
3. Саая Л.Б. “Угаадыглыг тоолдар” – Кызыл, 2020.
4. Саая Л.Б. “Хөглүгбейлер бүлези” – Кызыл, 2012.

5. Шоюн А.С. “Ийи дамырак” – Кызыл, 2009.
6. Хертек В.Ш. Тыва улустуң тоолдары. – Кызыл, 2013.
7. Биче-оол Т.Т., Ховалыг В.Ч. “Алдын кушкаш”- Кызыл, 2002.
8. Хадаханэ М. Тувинские народные сказки.- Издательство “Детская литература”, 1984.
9. Шоюн А.С. “Күжүгеннин ужуралы” – Кызыл, 2009.
10. Шоюн А.С. “Часкы дугайында ийи тоол” – Кызыл, 2014.
11. Хертек Л. “Чашта чараш” – Кызыл, 2006.
12. Саая Т.О. “Адыг оглу” – Кызыл, 2002.
13. Сарыг-оол С.А. “Бистиң малывыс” – Кызыл, 2002
14. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. Кызыл, 2010.

III.2. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажыл-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде нзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнуң бүгү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагырының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг беш адырларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандыралыга таарымчалыг кылдыр кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннуң ниити культуразын таныштыралыга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-үш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди нзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрелзек болурунга таарымчалыг көргүзүг херекселдери, этхерексел, ойнаарактар, макеттер дээш оон-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР деригхерекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш оон-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажыл-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш оларны кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧга албан турар дээрзи билдингир.

Ажыглаан литература:

1. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.
2. Салчак К.Б. Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016г.
3. От рождения до школы: примерная общеобразовательная программа дошкольного образования/ Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С.Комаровой, М.А.Васильевой. – М.: Мозаикасинтез, 2014г.
4. Уруглар садтарынга ооредилге болгаш кижизидилге программазы. – Кызыл, 1986ч.
5. Школа назыны четпээн уруглар ооредилгезинге хамаарышкан ооредилгенин федералдфг куруне стандартын бадылаарынын дугайында (17.10.2013ч., п. 1155).
6. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации (от 29.12.2012г. № 273ФЗ, п. 19). 7. ФГОС ДОУ.
8. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010ч.
9. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011ч.
10. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
11. Ооржак Л.Х. Школа назыны четпээн уруглар ооредир албан черлеринге торээн (тыва) чугаа сайзырадырынга немелде ооредилге ному. – Кызыл, 2019.